

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. В Україні соціальна робота має свої особливості, які зумовлені історичним розвитком та змінами що відбуваються. Потрібно зауважити, що соціальна робота у нашій державі здійснюється в умовах нестабільної економічної політики. Таке становище склалося у нашій країні ще до її Незалежності.

Сьогодні Україна перебуває у складних умовах, яка призводить до збільшення кількості людей, які потребують соціальної допомоги. Держава через соціальну політику бере на себе найважливіші функції із забезпечення прав людини у соціальній галузі.

Значення державної соціальної політики передбачає: запобігання подальшому погіршенню життя народу; ефективна зайнятість і обмеження надмірного зростання безробіття; створення необхідних передумов для поступового поліпшення матеріального становища, покращення умов життя різних верств населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна робота – це вплив громадськості, професіоналів, індивідів на соціальне облаштування суспільства завдяки формуванню й реалізації державної соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для життєдіяльності кожної людини, її сім'ї, громади [1, с. 86].

Проведений нами аналіз джерел та публікацій показав, що питання становлення історії соціальної роботи досить добре висвітлено в працях В. Андрущенко, В. Беха, І. Звервої, Г. Лактіонової, І. Миговича, А. Капської, І. Козубовської, Г. Попович та ін. Це пояснюється тим, що питання є актуальним і знаходиться у центрі досліджень.

Мета статті – висвітлити історію становлення соціальної роботи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Соціальна робота, як і будь-який вид діяльності, має власну історію і логіку розвитку. Проте спроби визначити точну дату її виникнення не були успішними, оскільки науковці схиляються до різних точок відліку цієї історії. Це зумовлено тим, що до соціальної роботи часто відносять

програми суспільної допомоги, традиції доброчинності й волонтерства.

Як історичний феномен, соціальна робота пройшла тривалий шлях розвитку. Формування передумов становлення соціальної роботи пов'язується низкою дослідників із виникненням благодійності. Благодійність трактується як прояв співчуття до ближнього, надання приватними особами матеріальної допомоги нужденним. Своім корінням вона сягає глибокої давнини. Співчутливе ставлення до бідних і вбогих, різноманітні найпростіші форми благодійництва, головним чином, роздача їжі й одягу, входили у звичай східних слов'ян і були розповсюдженими ще в VII–VIII ст., тобто у період існування союзів племінних князівств [6, с. 24].

Історію становлення соціальної роботи можна поділити на декілька періодів.

Перший період історії становлення соціальної роботи хронологічно пов'язують із виникненням у IX ст. давньоруської держави й утвердженням християнства як державної релігії (988 р.), коли надання допомоги хворим, убогим та іншим нужденним верствам населення стало однією із форм реалізації християнської заповіді любові до ближнього. Серед основних форм благодійництва у період Київської Русі особливого значення набула княжа благодійність. Крім роздачі милостині, це було «годування» нужденних на князівських дворах, облаштування притулків для калік тощо. В цілому маємо підстави весь період князівського благодійництва в Київській Русі розподілити на три основні етапи. У основу періодизації покладено значення благодійницької діяльності окремих князівських родів:

– перший період хронологічно збігається з князюваннями Олега і Святослава (882–972 рр.;

– другий охоплює правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого (980–1054 рр.;

– третій період датується 1113–1132 рр. – період князювання Володимира

Мономаха та його сина Мстислава Володимировича [3].

Іншим напрямом соціальної підтримки нужденних у цей час стала церковно-монастирська діяльність. Із метою впорядкування форм благодійності у 996 році великий князь Володимир Святославич видав Статут, відповідно до якого соціальне піклування про нужденних віддавалося під покровительство церкви. Результатом такого роду діяльності церков і монастирів стало створення на Русі численних богаділень, притулків та інших благодійних закладів. Після Батиєвого нашестя православна церква взагалі виявилася єдиним інститутом допомоги нужденним.

Другий період. Традиції княжої благодійності у XII–XIII ст. розвинулися в історії південно-західного Галицько-Волинського князівства. Серед галицьких князів особливим благодійництвом прославилися Ярослав Осмомисл, Данило Галицький і Володимир Волинський. У цілому після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство слугувало опорою української державності. У цій ролі воно перейняло велику частку київської культурно-освітньої спадщини, тим самим зберігши в українців почуття культурної ідентичності, у тому числі відновивши основні напрями соціальної благодійності [3].

Третій період розвитку соціальної роботи припадає на час входження України до складу Речі Посполитої. З XVI ст. осередками відродження православ'я, а отже, і організованої благодійницької діяльності стали братства. Вони завоювали повагу й широку популярність, опікуючися вдовами й сиротами своїх померлих членів, підтримуючи шпиталі й надаючи своїм членам безвідсоткові позики. Іншим напрямом соціально-благодійницької діяльності братств стала освітня справа і, зокрема, відкриття шкіл та організація в них безплатного навчання при досить демократичному шкільному устрої (школи були відкриті для всіх верств населення).

Особливий поштовх для розвитку соціальної благодійності за Україною отримала за Козацької доби. Саме у період XVI–XVII ст. тут сформувалися основи соціальної козацької педагогіки, якою декларувалася необхідність захисту потреб, інтересів, прав як окремої особистості, так і груп людей.

Основою організації шкільної освіти (зокрема полкових, січових шкіл, шкіл джур) був принцип соціальної благодійності, що знайшло відображення в організації

безплатного, демократичного за формою навчання, у тому числі й дітей-сиріт, яких, за традицією, всиновлювали, а отже, і виховували козацькі курені. Вони ж опікувалися й матеріальним забезпеченням сімей загиблих козаків.

Оцінюючи висвітлену інформацію щодо перших трьох періодів соціальної роботи в Україні більше як характеристику передумов її становлення, слід зазначити, що організаційне і законодавче оформлення соціальної роботи в Україні почало з другої половини XVII ст., що знаменувало четвертий етап становлення соціальної роботи. Саме в цей час унаслідок посилення центральної влади поряд із церковною, приватною благодійністю, зокрема благодійністю окремих культурних осередків-братств, козацьких угруповань, набирає силу процес оформлення державного призріння. Так, 1670 року в Російській імперії, до складу якої входила на той час і Україна, було засновано Приказ створення богаділень, що, у свою чергу, знайшло подальше відображення у постановах Земського собору (1681) про практичну реалізацію цих завдань.

Особливо активно зазначена робота проводилася у першій чверті XVIII ст., що позначило п'ятий етап соціальної роботи в Україні. У той час активно формувалася державна політика, спрямована на надання матеріальної та іншої допомоги нужденним, було створено мережу світських соціальних установ, а з іншого – вийшли такі закони, як, наприклад, «Про заборону жебрацтва» (1712) та «Про визначення жебраків соціально небезпечним елементом» (1721), що, власне, стало деякою суперечністю цього етапу соціальної роботи. Так чи інакше, а саме за петровських часів було закладено фундамент інституту соціальної роботи і здійснено значний крок уперед у підвищенні ролі державного регулювання щодо організації призріння.

Наступним кроком стосовно реалізації ідеї створення системи державного призріння стало заснування в ході губернської реформи 1775 р. спеціальних губернських приказів громадського призріння. Організацію таких структур було в цілому здійснено в 42 губерніях Російської імперії за часів Катерини II, у тому числі й у кількох малоросійських [3].

До компетенції приказів громадського призріння входило опікування організацією і діяльністю народних шкіл, сирітських

будинків, шпиталів і лікарень, богаділень для вбогих і людей похилого віку, будинків для інвалідів, громадських їдалень. Для губернських приказів громадського призріння з державної казни було виділено по 15 тис. карбованців. Крім того, з метою формування власного бюджету їм надавалося право використовувати відсотки на нерухомість, прибутки від підприємств місцевої промисловості.

Однак суперечністю періоду стало те, що державні соціальні установи були спроможними надати допомогу лише частині нужденних. Тому уряд сприяв виникненню філантропічного напрямку – різноманітних товариств, що підтримували як церковну, так і приватну благодійність. Серед найбільш відомих товариств, що функціонували на 1850 р., можна назвати: Виховне товариство шляхетних дівчат, Вільне економічне товариство, Відомство установ імператриці Марії (ним було засновано інститути шляхетних дівчат, спрямовані саме на підтримку освіти дітей збіднілих дворянських родин), Імператорське людинолюбиве товариство, Комітет піклування про поранених.

Загалом XVIII – перша половина XIX ст. – це період становлення і розвитку державного призріння. Особливістю цього етапу стала поява і відструктурування адресної допомоги нужденним, що згодом перетворилося на стійку тенденцію, реалізовану і в наші дні. Це, перш за все, допомога інвалідам, людям похилого віку, хворим, сиротам тощо.

Саме становлення історії соціальної роботи на Україні датується початком ХХ століття, саме тоді розпочався перехід від благодійності до професіоналізму, починають виникати перші навчальні заклади із соціальної роботи для жінок.

Після Жовтневої революції всі сфери суспільного життя потрапили під суворий державний контроль. Так, 1919 року Раднарком УРСР видав декрет про націоналізацію всіх добродійних установ, які до того моменту перебували у віданні приватних осіб або добродійних товариств. Відповідно до цього декрету Наркомсоцзабезу УРСР і його місцевим органам передавалися приватні і суспільні установи. До 1941 року в системі Наркомсоцзабезу УРСР нараховувалося 154 будинки-інтернати для літніх та інвалідів, 22 дитячі будинки-інтернати. Проте ці стаціонарні заклади важко віднести до сфери соціальної роботи, адже вони створювалися

за відмінними від прийнятих у фаховій соціальної роботі принципами.

Соціальна робота як фах розчинилася в діяльності чотирьох відомств освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та внутрішніх справ. Деякі подібні функції брали на себе партійні, комсомольські та профспілкові організації. Проте вся система цієї роботи була побудована за відомчим й бюрократичним принципом, що в багатьох випадках знизило її результативність. Вважалося, що соціалістичні відносини приведуть до повного подолання таких проблем, як злочинність, алкоголізм, психічні захворювання, бідність та злидні. Турботу про матеріальний добробут здійснювали завдяки державному централізованому регулюванню зайнятості, заробітної платні, житлового забезпечення, освіти та охорони здоров'я. Це дало підстави для твердження, що в Україні інститут соціальної роботи «реалізовував колективні функції захисту».

Фактично єдиною недержавною організацією, що надавала соціальні послуги, було Українське Товариство Червоного Хреста, створене на з'їзді, що відбувся 15–18 квітня 1918 р. у приміщенні Маріїнської общини. У його роботі взяли участь представники Союзу міст і медико-санітарних організацій Союзу земств. Маріїнсько-Благовіщенську громаду не випадково було обрано для з'їзду, бо вона вирізнялася з-поміж інших активною діяльністю. При ній у 1877 р. було створено перші в Україні курси сестер милосердя, збудовано благодійну амбулаторію, лікарню, аптеку. Новостворене товариство звернулося до уряду з проханням передати під його юрисдикцію майно установ Російського Червоного Хреста на території республіки. До функцій товариства входили допомога біженцям, інвалідам, дітям-сиротам, військовополоненим, боротьба з тифом та іншими масовими інфекціями, створення шпиталів, пунктів харчування, санітарна освіта серед населення. Під час голоду 1921–1923 рр. воно організувало сотні безкоштовних їдалень, видало селянам мільйони продовольчих пайків [6, с 29].

Протягом 1920-х років було створено багато будинків для безпритульних, протиепідемічних диспансерів, амбулаторій. За кошти Українського Товариства Червоного Хреста працювали 119 медичних, 206 профілактичних і дитячих закладів. Було відкрито 400 аптек і магазинів санітарії.

У роки Другої світової війни та у повоєнний час Товариство Червоного Хреста спільно із санітарними установами та медичною громадськістю підтримувало мережу лікувальних закладів, лазень, їдалень, реабілітаційних закладів, здійснювало профілактичну роботу, пропагувало санітарну культуру. У перші повоєнні роки сандружини Червоного Хреста взяли шефство над ветеранами-інвалідами, матерями загиблих, солдатськими вдовами – допомагали їм у господарстві, забезпечували продуктами, здійснювали медичне обслуговування, підтримували морально [6, с. 32].

За радянських часів система соціальної допомоги була віддана на відкуп чиновникам, і соціальні проблеми людей або не розв'язували, або ігнорували з ідеологічних міркувань, а державна система соціальної допомоги, створена за відсутності благодійних організацій, обмежувалася рамками соціального забезпечення і надавала мінімум соціальних гарантій.

Ця радянська система соціального забезпечення, «фінансована» із державного бюджету, була далекою від ідеалу. Вона була безадресною й ґрунтувалася на патерналістичній моделі. Тим часом педагоги у школах, лікарі в медичних закладах виконували невластиві їм функції, які в багатьох країнах традиційно належать до компетенції соціальних працівників. Люди похилого віку та інваліди або опинялися у великому будинку-інтернаті медичного спрямування, або їх доглядали родичі; людей із залежністю від психоактивних речовин відправляли на примусове лікування. Соціальні стаціонарні заклади не мали професійно підготовлених соціальних працівників. Замість науково-теоретичного підґрунтя система соціального захисту послугоувалася рядовими постановами та партійними документами, які й визначали долю клієнтів, що потребують допомоги.

Ситуація в соціальній сфері почала змінюватися у 1980-ті роки.

По-перше, виникали нові державні соціальні служби, призначені дим надання послуг за місцем проживання. Так, 1985 року Міністерство соціального забезпечення УРСР видало наказ про проведення експерименту із соціально-побутового обслуговування самотніх непрацездатних престарілих громадян, які потребують

термінового стороннього догляду та допомоги в домашніх умовах.

По-друге, у 1980-х роках погіршилося матеріальне становище значної частини населення країни. А, як відомо, потреба в соціальній роботі зростає саме під час соціальних та економічних криз, бо в таких умовах з'являється чимало людей, котрі не можуть обійтися без допомоги від інших членів суспільства. З початком перебудови й політики гласності стало відомо про соціальні проблеми, які накопичились у суспільстві. Разом із тим розпочалося проникнення із Заходу інформації про концепції соціальної роботи як важливого інституту громадянського суспільства, посилення уваги до соціально-психологічних проблем і відповідних методів їхнього розв'язання [3].

Розпад Радянського Союзу й розвал державної економіки призвели до подальшого різкого зниження рівня життя населення, виникнення дефіциту товарів та продуктів харчування, появи нових соціальних проблем - безробіття, бездомності, біженства тощо.

Проголошення незалежності України поставило перед новою державою проблему реформування грошово-компенсаційної системи соціального забезпечення, створення дієвої моделі соціального захисту та розвитку громадянського суспільства. Проте першочерговими завданнями було визначено економічні реформи. На думку фахівців, одна з головних причин затримання цих реформ полягала в недооцінюванні важливості розвитку соціальної сфери і одного з головних її інструментів – професійної соціальної роботи як засобу реалізації соціальної політики держави, який орієнтований не тільки на поліпшення матеріального добробуту нужденних, а й на розширення їхньої соціальної взаємодії, на пристосування до життєвих реалій, сприяння активній ролі у суспільстві.

У 1990-х роках в Україні почали активно створювати різноманітні державні соціальні служби: територіальні центри з обслуговування самотніх людей похилого віку та інвалідів виникли практично в кожному районі. Так само набули поширення соціальні служби для молоді, які спершу демонстрували орієнтацію на соціальну педагогіку й масову роботу. Майже ніхто з працівників соціальних служб

не мав ґрунтовної фахової освіти соціального працівника [2].

Відродили благодійність і волонтерство. Відбувався розвиток громадських організацій та груп самодопомоги: створювали клуби й денні центри для дітей інвалідів та їхніх батьків, людей із проблемами психічного здоров'я, наркозалежних та їхніх рідних тощо. Ці недержавні утворення потребували порад фахівців щодо організації корекційної, адаптаційної роботи. Середині 1990-х років властива тенденція до створення недержавних соціальних служб у громадах (прикладом можуть слугувати хеседи, що обслуговують людей літнього віку в єврейських громадах, а також київська організація «Джерела», яка просуває ідею догляду в громаді для людей із розумовою відсталістю) [3].

Отже, в незалежній Україні виникла об'єктивна необхідність у підготовці соціальних працівників. Офіційне введення її як навчальної дисципліни припало на весну 1991 року й пов'язане з діяльністю Тимчасового науково-дослідницького колективу (ТНДК) «Школа-мікрорайон» (створеного 1989 року Академією педагогічних наук і Державним комітетом народної освіти СРСР). Спеціальний факультет перепідготовки соціальних педагогів і працівників відкрито 1992 року в Донецькому університеті.

1993 року розпочалася робота з відкриття нової спеціальності в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», керівники навчального закладу брали участь у міжнародних семінарах, де вони мали змогу ознайомитися з провідними ідеями соціальної роботи. Одночасно в Україні діяла програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні», упроваджувана Міжнародним фондом «Відродження».

Завдяки гранту Європейського Союзу до Школи соціальної роботи Києво-Могилянської академії, офіційно створеної у вересні 1994 року й очолюваної Володимиром Полтавцем, приїхали відомі закордонні фахівці (Шуламїт Рамон, Стівен Шардоу, Фернанда Родрігес та ін.), які, викладаючи ділилися досвідом з українськими колегами. Проводилися Міжнародні науково-практичні конференції, відбувалося стажування студентів і викладачів за кордоном. Оскільки проект було підтримано на урядовому рівні, це дало змогу ввести нову спеціальність до переліку Міністерства освіти і таким способом «легалізувати» соціальну роботу як навчальну дисципліну.

У 1997 – 2000 рр. в Україні діяв українсько-шведський проект, спрямований на створення моделі підготовки соціальних працівників базового рівня (пілотні курси було проведено в кількох областях України, а підсумком проекту стало видання навчального посібника «Вступ до соціальної роботи») [2].

Так в Україні спробували створити кількарівневу систему підготовки соціальних працівників. Але за відсутності національної фахової громадської організації, яка б опікувалася питаннями стандартів освіти, зміст навчання соціальної роботи у різних закладах суттєво варіювався. Проект впроваджували на базі кафедри соціальної роботи Ужгородського державного університету з метою створення мережі навчальних закладів, які готують соціальних працівників. Чимало проектів для підвищення кваліфікації та згуртування українських викладачів реалізовано Дитячим християнським фондом у співпраці з різними міжнародними організаціями.

Наприкінці 90-х років заявила перша україномовна фахова література: підручники, посібники, монографії, а також наукові і науково-популярні періодичні видання. Так, із 1997 року виходить журнал «Соціальна політика і соціальна робота», згодом з'явився журнал «Практична психологія і соціальна робота». Продовжували виходити відомчі видання Міністерства праці та соціальної політики України, які мають багаторічну історію, як-от: «Україна: аспекти праці», «Охорона праці», «Соціальний захист», а також з'явилися нові, наприклад, журнал «Соціальна робота в Україні: теорія і практика» (Державний центр соціальних служб для молоді) побачив світ наприкінці 2002 року [4].

Правове й законодавче закріплення соціальної роботи як фаху в Україні відбулося завдяки ухваленню нових законів – «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001 р.), «Про соціальні послуги» (2003 р.), – внесенню відповідних посад до державного класифікатора професій. Розроблюють нові стандарти надання соціальних послуг.

Позитивним моментом є ухвалення наприкінці 2003 року Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України. Проте він ще має бути засвоєний широким загалом соціальних працівників, потрібні й механізми, які регулюватимуть питання дотримання етичних норм.

Соціальна робота належить до відносно нового різновиду практичної діяльності.

Професіоналізація соціальної роботи відбувається в кілька етапів: перетворення діяльності в основне заняття для цілої групи людей; організація спеціальних навчальних закладів; формування професійної асоціації; політична кампанія щодо надання професійної асоціації офіційних повноважень; розроблення й затвердження етичного кодексу професії [5].

На сьогодні в Україні створено десятки тисяч місць, де мають працювати соціальні працівники різних рівнів підготовки, відкрито понад два десятки кафедр, факультетів, відділень, які готують соціальних працівників. Щороку постають нові масштабні проекти для впровадження нових підходів як щодо розв'язання соціальних проблем з використанням теорій та методів соціальної роботи, так і для підготовки соціальних працівників. Можемо констатувати, що до кадрового потенціалу тільки системи Міністерства праці та соціальної політики України входить близько 140 тисяч працівників, зайнятих більш як у 3,5 тисячі установ, організацій, підприємств. Підготовка та перепідготовка кадрів здійснюються в поодиноких професійно-технічних училищах та коледжах, центрах підвищення кваліфікації; підготовку соціальних працівників здійснює близько двох десятків вітчизняних вищих навчальних закладів [7].

Висновки. Отже, соціальна робота в Україні є давні традиції – від благодійності з давніх часів до системи соціального захисту. Як самостійний вид діяльності соціальна робота утвердилася нещодавно – у середині 1990-х років. Наразі для успішності процесів становлення і розвитку соціальної роботи в Україні величезне значення має вивчення, осмислення і адаптація досвіду, нагромадженого зарубіжними країнами, особливо країнами Західної Європи, США і Великою Британією, де рівень послуг, що надаються соціальними працівниками, перебуває на високому рівні.

Перспективою подальших досліджень є ознайомлення із становленням та розвитком історії соціальної роботи окремо в зарубіжних країнах

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – 2-ге видання / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – Київ, Сімферополь: Універсум, 2013. – 536 с.
2. Захарчук К.М. Особливості фахової підготовки соціальних працівників у

Сполучених Штатах Америки та проблеми української освітньої практики. [Електронний ресурс]. Режим доступу: file:///C:/Users/Викуха/Desktop/Znphkhist_2010_2_23%20(2).pdf

3. Історія розвитку теорії соціальної роботи в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studcon.org/istoriya-rozvytku-teoriyi-socialnoyi-roboty-v-ukrayini?page=9>

4. Капська А.Й. Соціальна робота : Підручник / А.Й. Капська - К. : Слово. 2011. – 399 с.

5. Карпенко О. Г. Вступ до спеціальності «Соціальна робота» : навч. посіб.[для студ. вищ. навч. закл.] / О. Г. Карпенко –К. : Слово, 2011. – 245 с.

6. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота: Підручник М.П. Лукашевич, Т.В Семигіна. – К. : Каравела. 2009. – 367 с.

7. Тюття Л. Т. Соціальна робота: теорія і практика : навч. посіб.[для студ. вищ. навч. закл.] / Л. Т. Тюття –К. : Знання. 2008. – 574 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery. – 2-he vydannia / za zah. red. prof. I. D. Zvierievoi. – Kyiv, Simferopol: Universum, 2013. – 536 s.

2. Zakharchuk K. M. Osoblyvosti fakhovoi pidhotovky sotsialnykh pratsivnykiv u Spoluchenykh Shtatakh Ameryky ta problemy ukrainsoi osvithoi praktyky. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: file:///C:/Users/Vykukha/Desktop/Znphkhist_2010_2_23%20(2).pdf

3. Istoriia rozvytku teorii sotsialnoi roboty v Ukraini. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://studcon.org/istoriya-rozvytku-teoriyi-socialnoyi-roboty-v-ukrayini?page=9>

4. Kapska A. Y. Sotsialna robota : Pidruchnyk / A. Y. Kapska - K. : Slovo. 2011. – 399 s.

5. Karpenko O. H. Vstup do spetsialnosti «Sotsialna robota» : navch. posib.[dlia stud. vyshch. navch. zakl.] / O. H. Karpenko –K. : Slovo, 2011. – 245 s.

6. Lukashevych M. P., Semyhina T. V. Sotsialna robota: Pidruchnyk M. P. Lukashevych, T. V Semyhina. – K. : Karavela. 2009. – 367 s.

7. Tiuptia L. T. Sotsialna robota: teoriia i praktyka : navch. posib.[dlia stud. vyshch. navch. zakl.] / L. T. Tiuptia –K. : Znannia. 2008. – 574 s.